

Etnilise eripära avaldumisest materiaalses kultuuris

Ants Viires

Enne teema juurde asumist mõni sõna selle kohta, mida õieti märgitseb nimetus 'materiaalne kultuur'. Vana dihhotoomiat 'materiaalne kultuur' ja 'vaimne kultuur' on laialt kasutatud eriti rahvakultuuri uurimisel. Esimese all on mõistetud kõiki inimtegevuse materiaalseidprodukte, teise all teadmisi, kombeid ja tavasid, rahvaluulet jms. See eriti muuseumitöös mugavaks osutunud vahetegemine on juba ammu esile kutsunud kahtlusi kuni sellise vajaduse täieliku eitamiseni.

Tõepoolest, kui astume väljapoole traditsioonilist, nüüd juba minevikku vaibunud talurahvakultuuri, siis puutume igal sammul kokku materiaalseste esemetega – raamatutega, ajalehtedega, piltidega, nootidega, heliplaatidega, kassettidega jne., mida on raske siduda materiaalse kultuuriga selle tavalises tähenduses. Siiski ei tohiks see põhjustada kõnesoleva nimetustepaari kuulutamist lootusetult vananenuks. Kui neid mõisteid defineerida funktsionaalselt, siis jääb nende põhisisu püsima: materiaalsesse kultuuri kuulub kõik, mis rahuldab inimese materiaalseid vajadusi, vaimsesse kultuuri aga see, mis rahuldab tema vaimseid, psüühilisi vajadusi. Peale ülalnimetatute seostuvad vaimse kultuuriga sel puhul ka näiteks muusika- ja kultuseriistad, ehted, ornament esemel ja inimkehal, soengud jms. Nagu igasugusel klassifitseerimisel leidub selgi puhul mitmeid piirnähtusi, mida pole hõlbus paigutada. Näiteks jääb ambivalentseks, inimese nii psüühilisi kui ka kehalisi vajadusi rahuldavaks terve rida esemeid, mis on seotud dekooriga – suur osa rõivastusest, kaunist kujundatud tarbeasjad ja ehitised. Ambivalentsetena tulebki neid käsitleda.

Kerkib küsimus, kas materiaalse kultuuri seesugune tõlgitsemine ei too kaasa tema elementide etnodiferentseeriva funktsiooni vähenemist. Määratletakse ju näiteks arheoloogilisi kultuure eeskätt leitud esemete "vaimse" külje varal, võttes aluseks keraamika ornamenti, ehtetüüpe, kalmete erilaadi. Kuid samas on tõsiseid raskusi eri arheoloogiliste kultuuride sidumisel teadaolevate etnostega. Milles on asi?

Arheoloogide osutatud raskused näitavad ilmekalt, et materiaalse ega vaimse kultuuri üksikelementidest etnoste diferentseerimisel olulist abi ei ole. Mitte ainult etnoloogid, vaid kõik, kes meie maailmas pisut ringi on reisinud, on kogenud, et eri rahvaid on hõlbus eristada lihtsalt nende materiaalse kultuuri välise üldilme alusel. Palju raskem on analüüsida etnilisi erinevusi üksikesemete kaupa. Need on enamasti ühised paljudel rahvastel, sealjuures tihti ühe ja sama rahva hulgas varieerudes. Samasugune on lugu ka vaimse kultuuriga.

Hästituntud reegel ütleb: kultuurilised ja etnilised piirid ei lange paljudel (enamikul) juhtudel kokku. Õige on lisada: ei lange kokku, kui neid jälgida üksikesemete kaupa. Kultuurikompleksi puhul tervikuna langevad nad harilikult kokku. Võib kindlaks teha vaid väikese hulga elemente, mis on omased ühele etnosele. Kuid nende omavaheline põimumine terviklikuks kompleksiks on etnostel erinev. Kui nüüd tulla tagasi arheoloogiliste kultuuride juurde, siis neid iseloomustavad vaid vähesed säilinud kultuurielemendid. Tavaliselt ei ava arheoloogilised kaevamised mingit terviklikku pilti ei materiaalsest ega vaimsest kultuurist.

Vaid katkendlikult teadaoleva arheoloogilise kultuuri sidumine mõne etnosega saab teiste (ajalooliste) allikate puudusel vaevalt anda meetoodiliselt usutavaid tulemusi.

Seega avaldub etniline omapära materiaalses kultuuris selles, missuguseks tervikuks on omavahel seotud elemendid, mis võivad olla väga erinevat päritolu. Kuigi võõramaalane võib seda eripära märgata juba rahva kultuuri üsna pealiskaudselt tundma õppides, pole asja teaduslik fikseerimine kaugeltki mitte lihtne ülesanne. Selleks on vaja läbi töötada suur hulk elemente nende omavahelistes seostes.

Loomulikult leidub mõningaid elemente, mis on iseloomulikud just vastavale etnosele. Materiaalse kultuuri uurimisel on harilikult püütud välja selgitada eriti selliseid elemente. Kuigi neid võib leida igal materiaalse kultuuri alal, on neid mõnel alal selgesti rohkem kui teistel. Siia kuuluvad näiteks rõivad ja ehitised, millele etnograafid on seetõttu juba ammust ajast erilist tähelepanu pühendanud. Kuid ka siin põrkume puhtalt etniliste joonte väljaselgitamisel tõsistele raskustele, mis on tihedalt seotud nende nähtuste ambivalentisusega.

Rõivastel on sageli ka tähendusfunktsioon. Lisaks soole ja vanuseastmele võivad nad märgistada ka kandja ühiskondlikku positsiooni, kuulumist mingisse omaette rühma või organisatsiooni või osalemist mõnes pidulikus sündmuses vms. Peale selle, seni etnograafilise uurimise peamiseks objektiks olnud talurahva traditsioonilised rahvarõivad, mida peetakse etnilise eripära kandjaks *par excellence*, on tavaliselt paikkondlikult olulisel määral erinevad, olles eri kohtade elanikkonna "märgiks". Piiritsoonis mõne teise etnosa võivad need nii mõnigi kord sarnaneda selle etnose rõivastega rohkem kui oma rahva rõivastega maa keskosas.

Rõivastuse etnosesised tähendusfunktsioonid võivad vastavale rahvale iseloomulike joonte selgitamise muuta küllaltki raskeks. Olukorra teeb keerukamaks veel asjaolu, et oma rõivastuse abil mitmesuguseid rahva alarühmi märgitsevad inimesed ei tarvitse tunda psühholoogilist vajadust märkida sellega ära ka superrühma, s.o. rahvast ennast. Selline vajadus tekib tavaliselt vaid mõne erakordse olukorra puhul, näiteks võitluses sõltumatus eest.

Rõivastuse näide tohiks omalt poolt osutada, et etnilist koormust kannab esmajoonel kogu mitmekesine kompleks tervikuna. Ainult harvadel puhkudel kantakse mingit kostüümi või rõivastuse osa teadlikult "etnilise märgina" (nagu näiteks meie rahvarõivad rahvusliku peorõivana või šoti meeste seelik). Sel puhul on tegemist *aktiivse etnilise tunnusega*, mida rahvas laialt ja aktiivselt tunnustab ja kasutab. Enamasti aga on meil tegemist ebateadlike *latentsete etniliste tunnustega*. Neid märkavad harilikult erilise vaevata vaid vaatlejad väljastpoolt. Ainult etnostevahelistes kontaktsoonides, kus on pidev võrdlusvõimalus, võivad sama rahva liikmed neist teadlikud olla. Tüüpilise latentse etnose tunnuseks võib esile tõsta omaaegse eesti rehielamu, millest meie avalikkus sai teadlikuks alles tänu etnograafilistele uuringutele.

Rahva teadvusse jäävad alati kindlamini need elemendid, mille alusel saab oma rahvast eristada naaber rahvaid või siis oma paikkondlikust rühmast teisi samalaadseid. Oma rahvast rahvaks liitvad elemendid on palju vähem teadvustatud. Etnos teadvustab ennast eelkõige negatiivse kogemuse põhjal, täheldades, et naaber-etnosed kalduvad millegi poolest kõrvale rahvale omasest eluviisist.

Kui nüüd võtame vaatluse alla kaasaegse ühiskonna, siis on raske ühineda laialt levinud arvamusega, et tööstustoodete süveneva unifikseerumise ja standardiseerumise tingimustes väljendub materiaalses kultuuris aina vähem etniline eripära, kandudes vaimse kultuuri sfääri. Asi pole nii lihtne.

Üldmulje suurematest või väiksematest erinevustest eri maade vahel tekib igapähe, kes maailmas vähegi ringi liigub. Esimene mulje aga kujuneb valdavalt materiaalse kompleksi alusel. Siin puutume taas kokku juba mainitud omalaadselt põimunud materiaalse kultuuri elementidega, millest üksikult võttes on enamik omased paljudele rahvastele. Mõistetavalt

avalduv etniline eripära iseäranis selgesti kohalikus käsitööliste ja väiketööstuse tootangus, mistõttu see ilmneb maal teravamini kui linnades. Linnades jällegi väikeelamutega elurajoonides teravamini kui suurte kortermajadega linnaosades. Kuid mingil määral ilmneb etniline eripära isegi suurtööstuse laialdaselt unifikseeritud toodete ostmisel tehtud valikus.

Leidub ka kohapeal värskelt kujunenud materiaalse kultuuri elemente, mis on omased ühele või mitmele etnosele, nagu näiteks nõukogude võimu viimastel aastakümnetel Eestis moodi läinud "soome" saunad. Selgeid etnilisi varjundeid võib täheldada sööklate menüüs, rääkimata kodus valmistatud toidust.

Vaimse kultuuri valdkonnas toimuvad tänapäeval olulises osas samalaadsed protsessid nagu materiaalse kultuuri puhul. Seoses massikommunikatsiooni tohutu arenguga on ka siin standardiseerumis- ja unifikseerumistendentsid erakordselt tugevad. Unifikseerumise juured ulatuvad sealjuures üsna kaugesse minevikku. Näiteks kui Ida-Euroopa rahvastel sündis rahvusliku liikumise käigus 19. sajandil rahvuslik kirjandus, siis märgitses see tegelikult – vastupidiselt nimetusele ja taotlustele – eemaldumist oma traditsioonilistest folkloorižanridest ja uusaegsete Lääne-Euroopa kirjandusžanride (romaani, novelli, jutustuse, draama, poemi, soneti jt.) ülevõtmist. Tõsi küll, kirjandusteoste sisu ammutati, nagu kõikjal, eeskätt kohalikust elust. Ei tohi ka unustada, et mida väiksem rahvas, seda suurem osa on tema lugemisvaras tõlketeostel suurrahvaste kirjandusest, mis paratamatult avaldab olulist mõju tema vaimse maailma kujunemisele.

Kõigest hoolimata võib öelda, et saavutustel vaimse kultuuri alal on iga etnose enesemääratlemises märgatavalt suurem osa kui materiaalsel kultuuril, on ju vaimne kultuur juba oma olult iga inimese psüühikaga hoopis tihedamalt seotud.

Teatavasti on 20. sajandi unifikseerumisprotsessi reaktsioonina järjest rohkem esile kerkinud taotlus rõhutada kohalikkude (etnilist) eripära. Selle juures omandavad (ambivalentsed) materiaalse kultuuri nähtused aina enam "vaimse" ilme. Siia kuulub rahvuspidude osaliste rõivastumine rahvarõivastesse, mis on Eesti laulupidudel ammu võtnud massilise ilme. Tegemist on ainult vaatamänguga, mille puhul suur osa publikust kannab kaasaegset rõivastust, mis iseenesest juba osutab nähtuse selgele kuulumisele vaimse kultuuri sfääri. Sedalaadi nähtusi nimetatakse etnoloogilises kirjanduses folklorismiks.

Kõik see aga ei tähenda, et materiaalne kultuur, milles leiavad väljenduse mitte ainult ühiskondlik-majanduslikud tingimused, vaid ka olulisel määral nendes kujunenud etnose psüühika, kaotab aja jooksul oma etnilise eripära. Erinevus seisab eelkõige selles, et nüüdisaegses vaimses kultuuris on rohkem aktiivseid etnilisi tunnuseid, kuna materiaalses kultuuris on endiselt ülekaalus ebateadlikud, latentsed etnilised tunnused. Seetõttu nõuab materiaalses kultuuris avalduvate etnilise eripära elementide leidmine hoolikat ja vaevarikast võrdlevat uurimistööd.

1978

Ülaltoodud kirjatükk on vene keeles ette kantud tubli veerand sajandit tagasi, aprillis 1978 Armeenia NSV pealinnas Jerevanis etniliste kultuuride uurimise metodoloogia-probleemidele pühendatud sümposiumil. Selle paarikümne osavõtja hulgas moodustasid valdava enamuse Moskva ja Leningradi juhtetnograafid, kelle hoole all ju kogu Nõukogude

Liidus etnograafia teoreetiline mõte – niipalju kui seda oli – liikus. Mujalt mailt oli kohal muidugi üsna mitu Armeenia etnograafi ja lisaks koguni kaks inimest meilt Tallinnast – mina ja kunstiteadlane Boris Bernstein (koolituselt ka ju leningradlane). Muidu puhtasse etnograafide seltskonda sattus tema arvatavasti seetõttu, et oli tuntud Leningradi folkloristi ja etnograafi Kirill Tšistovi lähedane tuttav. Tšistov kandis hoolt ka minu sümposiumile kutsumise eest. Kui õigesti mäletan, rääkis Bernstein eesti näite varal etnilise eripära avaldumisest kunstikultuuris. Et minu ettekanne on seni avaldatud vaid Jerevani sümposiumi ülimalt kitsa levikuga kogumikus ja Eestis hoopis tundmatu, võiks aga omaaegse teadusmõtte liikumise näitena mõningat huvi pakkuda, siis otsustasingi selle nüüd eesti keelde ümberpanduna trükki anda.

Tolleaegse Nõukogude Liidu olmet iseloomustava lisanäitena võib veel mainida seda, et Jerevani kinnises parteihotellis, kuhu sümposiumi osalised majutati, pakkus administraator mulle ja kaasasolevale abikaasale kohe, kui kuulis, et oleme Eestist, luksussviiti. Ehmatasime ära, et mis see küll maksta võib. Siis aga selgus, et see oli odavam kui üheini-mesetuba tavahotellis. Nii me siis elasimegi oma kahetoalises sviidis, kus oli isegi klaver sees. Ilus näide ühelt poolt nõukogude (väike)rahvaste sõprusest, teiselt poolt parteilisest hoolekandest inimeste eest!

Ants Viires

(1918)

Lõpetanud Tartu ülikooli 1945 ajaloolase-etnograafina. Ajalookandidaat (1955), ajaloodoktor (1982). Töötas TA Ajaloo Instituudis 1956-1996 noorem- ja vanemteadurina, etnograafia sektori juhatajana. Lugenud korduvalt loengukursusi etnograafia alal Tartu ülikoolis (1947-1955), Eesti Humanitaarins-tituudis, Eesti Kunstiakadeemias ning Soomes Helsingi, Oulu ja Turu ülikoolis. Ajakirja "Ethnologia Europea" toimetuskolleegiumi liige 1984-1999. Tähtsamad publikatsioonid: "Eesti rahvapärane puu-tööndus" (1960), "Puud ja inimesed" (1975, 2000), "Talurahva veovahendid" (1980), "Eesti rahvakul-tuuri leksikon" (toim. 1995, 2000), "Eesti rahvakultuur" (toim. koos Elle Vunderiga, 1998), "Kultuur ja traditsioon" (2001), "Vana eesti rahvaelu" (2004).